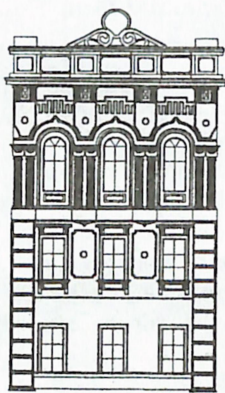

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура України

Випуск 6
Мистецтвознавство

Збірник наукових праць

Харків
2000

Бібліотека ХДАК
інв. № 437757

ОПРЯЖЕННЯ
ОКРЕМІЛЛЯ

ІНТОНАЦІЙНА СЕМАНТИКА ОБРЯДОВИХ НАСПІВІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СЕМІОТИКИ

Пропонується новий підхід до вирішення проблеми декодування традиційної пісенності із застосуванням методів семіотики

Фольклор - система смислів, історичний код культури. Ця думка все більше поширюється на землі тисячоліть. У спадок від минулих поколінь нам залишилися обряди, традиції, звичаї, пісні з їх поетичними образами. Вони увібрали і зберегли численні культурні нашарування, первісний смисл яких загубився у віках.

Визначення давніх смислів первісного фольклору є однією з найскладніших проблем етномузикології, над вирішенням якої працювало не одне покоління вчених. Важливі результати досягнуті інтонаційним напрямом досліджень (праці З.Евальд, Є.Гіппіуса, Ф.Рубцова, І.Земцовського) і структурним (П.Сокальський, Ф.Колесса, К.Квітка, В.Гошовський, С.Грица, А.Іваницький). Зважаючи на значовість фольклору як системи доцільно зосередити увагу на семіотичному аспекті досліджень пісенної семантики.

Музично-пісенна семантика створювалась і закладалась у наспівах поступово. Не можна визначити точку в часі, коли в інтонаціях обрядових наспівів виник певний смисл. Утворення звукового смислу було тривалим процесом. Семантика обрядової пісенності – найдавнішою за часом виникнення з усіх жанрів пісенного фольклору – містить звукові коди особливого періоду мислення людини – мислення магічного, міфологічного.

Отже, при дослідженні проблеми інтонаційної семантики обрядових наспівів слід зважати на особливості первісного мислення – мислення того часу, коли звукова семантика тільки закладалась. Саме мислення, світогляд людини визначають характер усіх сфер її суспільного життя. Слід зауважити, що фольклор є узагальненням, підсумком, “вищим ступенем розвитку опрацьованих первісним мистецтвом зорових, звукових та пластичних форм”, “і первісне мистецтво і фольклор мають усну природу, вони пов’язані як еволютивно, так і структурно” [1, 16].

Вирішуючи проблеми пісенної семантики, важливо усвідомити, що фольклор не лише увібрав набутки первісного мистецтва, а й “прочитав” образи цього мистецтва за законами мислення пізнішого періоду розвитку людини – мислення понятійного, логічного. Так, О. Фрейденберг розглядала фольклор як своєрідну смислову

систему, перехідний тип в історії мислення, культури від образної смислової системи до системи понятійної [2, 164–167].

Мислення людини первісної доби цікавило багатьох дослідників упродовж віків, починаючи з часів давньої Греції. Для визначення особливостей цього типу мислення існує декілька термінів: магічне, міфологічне (міфічне), пралогічне, образне. Проте, за всіма переліченими термінами криється сутність первісного мислення як мислення уявленням. Останній термін є загальноновизнаним і в семіотиці.

Характеризуючи особливості мислення первісної людини, треба усвідомлювати, що мислення є однією із фундаментальних проблем філософії. Але фахівці різних галузей знань – лінгвісти, етнографи, музикознавці – не могли її обійти, вирішуючи свої проблеми. Дослідження проблеми музично-пісенної семантики також потребує особливої уваги щодо первісного мислення.

Такі дослідники, як О. Потебня, М. Сумцов, Л. Леві-Брюль, О.Фрейденберг, В. Топоров, наголошували на своєрідності мислення первісної людини. Міфологічне мислення (міфічне за О.Потебнею) на відповідному етапі розвитку – єдино можливе, необхідне, розумне [3, 260]. Логічне й пралогічне (за Л.Леві-Брюлем) – це не стадії, а типи мислення, які співіснують в одному суспільстві. Цей погляд збігається з висновками семіотики про характер мислення уявленнями [4]. Пралогічне мислення не переростає у логічне, але з розвитком суспільства сектор логічного мислення збільшується, витісняючи пралогічне [5, 237]. Навіть у сучасному суспільстві не зникли уявлення і асоціації уявлень, що підкоряються закону співпричетності (передача властивостей безпосередньо від одного предмета до іншого). В нашій розумовій діяльності співіснують пралогічний і містичний елементи разом із логікою. Цю думку поділяють більшість дослідників.

У контексті дослідження семантики пісенного фольклору важливим є положення О. Фрейденберг про якісно різні історичні етапи свідомості. Коли йдеться про мислення, слід мати на увазі не лише певні процеси типу логічних побудов, а “все те, що називається підсвідомою сферою – неусвідомлювані неорганізовані, безпосередні імпульси” [2, 17]. Навіть інстинкт дослідник називає пасивною свідомістю. Ці думки не втратили своєї значимості понині. Так, у словнику з логіки дається таке тлумачення: “мислення опосередковане: а) відчуттями й сприйняттями, на базі яких формується акт мислення; б) минулим дослідом...; в) пізнанням того, що сприймається чуттєво, спостерігається без-

посередньо..." [6, 114].

Показово, що семіотикою категорії уявлення і поняття визначаються як форми смислового значення, притаманні мовним одиницям. Якщо поняття є "знанням суттєвих ознак предмета", то уявлення – це "чуттєвий, наочний образ предмета" [4, 132]. Цьому образі ознаки предмета чи явища сприймаються цілісно, неподільно. Перехід від уявлення до поняття пов'язаний із розумовим розподілом єдиного, наочного образу на окремі ознаки, що розкривають сутність цього явища [там же].

Нарешті дві наступні особливості мислення уявленнями є сутнісними у розумінні первісних обрядів як знакових систем. Саме погляд на обряди як знакові системи, тобто погляд на обряди крізь призму категорій семіотики, вважаємо визначальними у підході до проблеми інтонаційної семантики обрядових наспівів. Перша особливість: маючи умовну систему розуміння об'єктивної дійсності, первісна людина ототожнювала предмет і процес, предмет і його властивості. Друга: первісна людина не відокремлювала себе із оточуючого світу. О. Фрейденберг так і писала: "Велике значення мала єдність суб'єкта і об'єкта" [2, 21]. Особливість сприйняття первісної людини полягала й у тому, що кожна річ бачилась, чулася конкретно-чуттєво, образ відтворював лише зовнішній бік предмета. "Світ, який бачить первісна людина, заново створюється її суб'єктивною свідомістю як друге самостійне буття, яке починає суперечливо жити разом із реальною дійсністю, що не помічається свідомістю. Так, із біологічно притаманного людині пізнання світу виникає неподільна система сприйняття, яка залишається жити у вигляді відомих форм культури" [там же].

У своєму дослідженні О. Фрейденберг зосередила увагу на зорових уявленнях і образах як найдавніших з усіх уявлень первісної людини. Вона вважала, що в первісній міфології слухові уявлення (а також уявлення, що утворювались за допомогою органів дотику, смаку, запаху), залишились майже непомітними. Ось тут з нею можна не погодитись. Звукові відчуття для первісної людини були дуже важливими. Почути звуки, що свідчать про небезпеку – це мало бути вирішальними для життя напівлюдини. Сприйняття звуку в темряві, на великій відстані ставало важливим у спілкуванні, для практичних потреб. Логічно припустити, що образ, уявлення існували в той час не лише у візуальній, а й у звуковій формі.

Знаковість системи фольклору в етномузикології визнається безперечною. Але перш ніж перейти до аналізу обрядових ситу-

ацій як знакових, це твердження слід науково обґрунтувати, тобто з'ясувати поняття знака, знакової ситуації з позицій семіотики. “Предмет, який сприймається чуттєво і вказує на інший предмет, посилає до нього організовану систему, називається знаком цього предмета, а ситуації, в яких один предмет функціонує як знак іншого предмета, називаються знаковими ситуаціями” [4, 22]. В контексті дослідження проблеми семантики інтонацій обрядових наспівів важливо акцентувати, що знак має предметне і смислове значення для певної організованої системи. З точки зору семіотики організованою системою є людина. Смислове ж значення знака семіотика визначає як відбиток предмета (явища тощо), який залишився в пам'яті тварини чи людини завдяки минулому досвіду [4, 27]. Семіотичні категорії знак, знакова ситуація, смислове значення можна використати і в етномузикології як загальні поняття в конкретній науці.

Семіотика є наукою про знаки та їх значення [4, 29]. Поставивши дослідження про знаки в етномузикології на підвалини семіотики, отримуємо можливість науково обґрунтувати і значення цих знаків, тобто визначити семантику.

Знаками в етномузикології вважаємо виразові засоби пісенного фольклору: інтонацію, ритмоструктуру, тембр, прийоми виконання (те, що дослідники визначають як ненотовані елементи звучання). Кожен із цих засобів виразності мав тривалий період становлення через механізми – біологічний, психофізіологічний, увібравши їх в рівень значень соціальних. З метою дослідження інтонаційної семантики обрядових наспівів розглянемо лише один із знаків: знак-інтонацію (знак-звук).

У музикознавстві з цими знаками музичної мови реально мали справу, хоч і не вживали термінів семіотики, Є. Назайкінський [7] та М. Блінова [8]. Вони розглядали музичну мову з точки зору набутого досвіду людини, що на біологічному, психофізіологічному рівнях залишається в її пам'яті. У цьому контексті набуває велике значення теза П. К. Анохіна про випереджаюче відображення дійсності. “Форма випереджаючого відображення дійсності має одну й ту саму вирішальну характерну ознаку – сигнальність”, причому сутність сигнальності полягає у тому, що тварини можуть “ за сигналом до лише майбутніх ланцюгів послідовного розвитку подій “приспосовуватися” до майбутніх подій [9; 107, 105]. Інакше кажучи, сигнал збуджує дію, спрямовану на майбутню подію, відсилає саме до тієї події, тобто виступає в ролі знака. А якщо випереджаюче відображення дійсності є “універ-

сальною й найдавнішою закономірністю”, то факт появи “сигнальності” (знакових процесів) і “часових зв’язків” може бути визнаним однією із первинних закономірностей розвитку живої матерії [там же].

Для тварин, які мають нервову систему, сигнальність як форма випереджаючого відображення дійсності – це умовний рефлекс. Проте, навіть безумовні подразники здатні виконувати функцію знака. Ця думка є результатом недавніх спостережень вчених-психологів. Вони доводять, що знакова поведінка належить до первинних особливостей світу тварин. Таке твердження вповні узгоджується з позиціями семіотики: знакова ситуація є вже там, де один подразник спрямовується до іншого при посередництві розумового образу чи будь-якого іншого відбитку [4, 44]. Особливість подібних знакових ситуацій (пристосування за сигналом) полягає у смислового значенні, за допомогою якого знак відсилає тварину до певного предмета – смислового значенні, яке є результатом не індивідуального досвіду окремої особи, а багатовікового досвіду всього роду, тобто вроджений досвід [там же].

Перші спроби семіотичного аналізу пісенного фольклору належать В. Гошовському. Йдеться про статтю “Семіотика в помощь фольклористике” [10]. Матеріалом аналізу стали трудові пісні Східних Карпат, а саме пісні-діалоги, так звані “гоєкання”. Пісні-діалоги виникли серед мешканців гірських районів у давнину як засіб спілкування. З первинних сигналів-вигуків, сигналів-закликів та речитативів-повідомлень народ створив своєрідну музично-сигналізаційну систему, в якій суттєву роль відіграють характерні сигнальні мотиви – звукові знаки. Система звукових знаків – динаміка звука, інтонації закликів, звертань – має певний смисл. Завдяки розумінню цих звукових знаків ми розрізняємо наспіви весільних пісень і наспіви колядок, мелодії ліричних пісень і веснянки. Це відбувається тому, “що в кожному наспіві пісень різних жанрів міститься певна інформація про функцію, тип і жанр пісні, носієм якої є система звукових знаків” [10, 101].

“Сигнальні”, закличні, фанфарні інтонації становлять стильову особливість обрядових пісень, які побутують і нині, Прикладом може бути весільний наспів, записаний на Слобожанщині у 1992 р.

Приклад № 1. З фондів лабораторії фольклору ХДАК.
с.Отрадне Харківської обл. Запис В.Осадчої

Характерність закличних інтонацій у обрядових наспівах відзначали Ф.Рубцов, І.Земцовський, В.Єлатов, А.Іваницький та ін. В.Гопшовський дійшов висновку: закличні інтонаційні елементи при-таманні пісням, “функція яких певною мірою потребує семантики сигналу”; “мотиви-сигнали з визначеною семантикою можна розглядати як мелодико-інтонаційні інваріанти семіозиса в наспівах з комунікативною функцією” [10; 105, 106]. З цими висновками дослідника можна погодитися. Більше того, з позицій семіотики комунікативну функцію мають не лише “гоєкання”, а й обрядові пісні: їх головне призначення – спілкування. Але на відміну від трудових пісень-діалогів у обрядових наспівах спілкування відбувається з уявною особою чи особами – Весною, Колядою, Купайлом, Кострубоньком, русалками. Навіть звертання “Вийди, пане, у кошару” адресовано скоріше уявному багатому пану, ніж тому селянину, до якого звертається зі щедрівкою:

Приклад № 2. З фондів лабораторії фольклору ХДАК.
с. Затишшя Харківської обл. Запис А.Гуріної

З найдавніших часів конструкції звертань в обрядових піснях були спрямовані до сил природи, міфологічних істот. Обрядові наспіви – невід’ємний елемент обряду, дії, обрядової ситуації, яка є одночасно і знаковою ситуацією (“Ой, дай, Боже!”, “Ой, Весна, весняночка!”, “Ой, вербо, вербо, вербице!”). Проте, такі звертання стосуються семантики обрядових наспівів періоду їх розвитку в епоху землеробства, тобто періоду існування фольклору. Але фольклор – це підсумок і переосмислення первісного мистецтва, семантика його звуків–знаків стала вже іншою, бо іншим стало мислення людини.

Для того, щоб довести походження інтонаційної семантики обрядових наспівів (яка згодом закріпилась й у ритмоструктурній семантиці) від звукової семантики первинного спілкування людини, звернемося до гіпотетичної знакової ситуації. В обряді людина (чи кілька людей) звертається, наприклад, до Сонця, – вже знаючи з досвіду, що Сонце дає тепло, вогонь – з проханням дати тепло, тобто створити умови життя. Така гіпотетична ситуація небезпідставна. В обрядових піснях звертання, гукання – це головне за їх змістом. У веснянках звертаються до Весни, кличуть її, у колядках кличуть Даж–бога та ін.

Знакова ситуація, зафіксована обрядовим фольклором – це обряд, а обрядові пісні – один із семантичних рядів єдиного змісту. Обрядова знакова ситуація відрізняється від первинної знакової ситуації періоду мислення уявленнями: людина себе усвідомлює, Сонце, Весна, русалки та інші духи сприймаються незалежно від їх дій. Проте зовні ситуація залишається незмінною: людина кличе, спрямовує звук–сигнал, звук–звернення, звук–знак (певний спонукальний вигук, надалі – слово, словосполучення), що означає предмет і його дію – “Дай, Боже!”, «Прийди, Весно!».

У первинній знаковій ситуації звук позначає дію і те, що діяло – разом. У свідомості людини ще не відбулося відокремлення предмета та дії з ним як окремих елементів знакової ситуації. Дослідження щодо походження вербальної мови свідчать саме про такі слова–злитки – вербоїди [11; 12].

У обрядових наспівах семантика вигуку – зміст ситуації в цілому – вже існує в “знятому” вигляді. Звук виконує функцію знака, слова відокремлюють елементи ситуації: “Ой, дай, Боже!”. Ось чому характерний обрядовий тембр, сила звука і нині сприймаються як обрядово позначені, виконують функцію знаків обряду, як пише І. Земцовський, існують до обряду і замість обряду [13, 6; 14, 184, 186]. Проте в сучасному сприйнятті ці елементи вже є засобами виразності.

У обрядових наспівах ситуація залишається майже такою ж: звук є знаком, що має предметне й смислове значення, але предмет і дія відокремлені за допомогою слова; семантика вигуків по суті не змінилася – це прохання, заклик до дії задля життя. Такі висновки цілком узгоджуються з головною властивістю живої матерії – виживанням [9].

При спробі вирішення проблеми семантики пісенного фольклору – однієї із найскладніших проблем етномузикології, постає необхідність у використанні міждисциплінарних наукових зв'язків. Застосування різних, зокрема семіотичних методів дослідження, сприяє ґрунтовному вивченню музичного фольклору.

Нині все виразнішим стає зближення етномузикології з етнологією, нагальною є потреба вивчення фольклору як культури, а не як мистецтва чи усної словесності. Пошук механізмів включення етномузикології у сферу етноісторичної проблематики – головна мета етномузикології як науки.

Список літератури

1. Іваницький А.І. Українська музична фольклористика: Методологія й методика. - К., 1997. - 392 с.
2. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. - М., 1978. - 603 с.
3. Потебня А.А. Слово и миф. - М., 1989. - 232 с.
4. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы. - М., 1968. - 263 с.
5. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление: Хрестоматия по истории психологии. - М., 1980. - С.237-257.
6. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике. - М., 1991. - 208 с.
7. Назайкинский Е. О психологии музыкального воспитания. - М., 1972. - 380 с.
8. Блинова М. На пути к физиологическому изучению интонационной выразительности // Вопросы теории и эстетики музыки. - Вып. 5. - Л., 1967. - С. 170-190.
9. Анохин П.К. Опережающее отражение действительности // Вопросы философии. - 1962. - № 7. - С.97-111.
10. Гошовский В. Семиотика в помощь фольклористике // Советская музыка. - 1996. - № 11. - С.100-106.
11. Крымский С.В. Генезис форм і законів мислення. - К., 1962.
12. Бюлер К. Очерк духовного развития ребенка. - М., 1930.
13. Земцовский И.И. Мелодика календарных песен. - Л., 1975. - 170 с.
14. Земцовский И.И. Семасиология музыкального фольклора. - М., 1974. - С.177-206.